

ETÜMOLOOGILISI MÄRKMEID

II

PAUL ARISTE

WITH A SUMMARY:

SOME ETYMOLOGICAL NOTES

TARTU 1940

32. *enkelt*.

AES-i murdekogudes leidub Häädemeestelt kirja pandud sõna *enkkelt* 'ühe korra'; *ku kâru vähem lävi, sis ta on rohkem enkkeli, enkkeli on sis, ku toppelt pelè; enkkelt kruvivètti* 'kruvivõti, mida tellida ei saa' < alamsaksa Schiller-Lübben MNW *enkel, enkelt* 'einzeln u. einfach (im Ggs. zu *doppelt*)', Versuch eines bremisch-niederdeutschen Wörterbuches *Enkeld* 'einzeln, einfach, nur allein, blos, lauter'. Laenuandjana võiks arvesse tulla häälikuliselt ka rootsi keel, vrd. rootsi *enkel*, neutrum *enkelt* 'lihtne, ühekordne, harilik'. Siiski peab eelistama laenamist alamsaksa poolt, sest Häädemeeste on ala, kus rootsi keele mõju on minimaalne, kuigi ka mõni uuem riigi-rootsi laensõna on sinna sisse tunginud meremeeste kaudu. Rootsi keelest laenamist ei toeta ka see asjaolu, et sõna lõpus on *-t*. Baltikumi alamsaksas on olnud *t-lõpuline doppelt*, nagu näitavad eesti kujud *topelt* ja *toppelt* ja siis usutavasti ka *enkelt*, mis esineb eelmise sõna vastandsõnana. Vastand- ja paralleelsõnad arenevad aga sageli häälikuliselt teineteise sarnaseks.

33. liivi *kēp*.

Kettunen LW-s on sõna *kēp* ~ *kep*, pl. *kēppāo* ~ *keppāo* 'kapploch, klüse (schifferausdruck für die öffnung, durch welche die ankerkette hindurchläuft)'. Sõna algkujuks on autor arvanud *kāppi, „falls nicht eine junge entlehnung vorliegt“. On usutavam, et meil on tegemist just noorema laenuga alamsaksa keelest. Keskalamsaksas esineb Schiller-Lübben MNW järgi *kēp* 'Kerbe', mis võib tähendada ka 'Einschnitt, Schnitt, Spalt'. Alamsaksast on sõna siirdunud muuseas lätti kujul *kēpis* 'Klüse, welche oben geöffnet ist und durch welche das Ankertau geht' (Schwers SKhU 64) ning eesti keelde: Wiedemann EWb *kēp*, gen. *kēba* 'Einschnitt, Kerbe in einem Holze (worin etwas Anderes, Hineinpassendes liegt)'. Alamsaksa sõna germaanipoolse päritolu kohta vt. Torp NNEtO s. v. *keip*. Viimases sõnaraamatus tuuakse ka

rootsi vaste *kepa* 'træstykke med indskjæring paa midten til at fæste saalen med, skaaken paa slæde'. Häälikuliselt on rootsi sõna eesti omale küll lähedamal kui alamsaksa sõna, kuid sisuliselt on taas alamsaksa vaste täpsema vastavusega. Et kaugelt suurem osa samaalalisi nooremaid germaani laenusid on ikka alamsaksast, peame arvama, et sellegi sõna puhul on alamsaksa see, kes tuleb laenuandjana arvesse.

34. *magiark*.

Õpetatud Eesti Seltsi juubeliväljaandes „Liber Saecularis“ (ÕEST XXX), lk. 854 jj-d on E. Virányi avaldanud artikli „Ungari sõnad ja ungari kohta käivad väljendid eesti keeles“. Selles kirjutises käsitletakse muuseas ungarlaste nimetusi *ungarlane*, *ungur* ja *madjar*. Eesti rahvaluulest ning rahvakeelest on allakirjutanu leidnud veel ühe arvatavasti ungarlaste kohta käiva rahvanime. Ühes Kihelkonna Leedri küla rahvalaulus, mis on kirja pandud 1898, öeldakse:

*Ära viidi emme ilu
Ära viidi taadi tarkus
Pöialpoegade peresse
Makiarkide majasse* (ERA, SKS I 257).

Järva-Jaanist Kagavere külast 1910. aastal üles tähendatud laulus esinevad järgmised värsid:

*Kuulsin kurta räagitama
Magi harka arvatama
Nüüd olen kurtide kodusse
Magi harkide majasse
Ära mul kurdid söövad kulmud
Magi hargid murdvad meeled* (ERA, EÜS VII 1581).

Käsikirjale on tehtud märkus, et laul on Peetri kihelkonnast ja et *Magi hargid* on tähenduse poolest olnud laulikule arusaamatu sõna. Jüri kihelkonnast on registreeritud lause: *Teisele inimesele öeldi vahel kiuste pärast: oled nagu magiark* (ERA 20, 362); Wiedemann EWb *maki-hark* 'dicker, kurzbeiniger Mensch'. Toodud tsitaatidest ilmneb, et kõnesolev sõna käib mingi rahva või mingisuguste inimeste kohta. Et *magiark* on tõesti rahvuse kohta, osutab paralleelselt esinev *kurdid*. Eesti rahvalaulule on üsna harilikuks võtteks nähtus, et eelmises värsis avaldatud mõistet korra-

takse järgmises värsis sama või õige lähedase mõistega. *Kurtidega* on usutavasti mõeldud just samanimelist tuntud indo-euroopa rahvast. *Magiargi* lähtekohaks on olnud ungari *magyar* ja nimelt selle sõna kirjapilt. Seega peab laen olema kirjanduslik. Rahva-keelde võib ta olla tunginud kas valesti transkribeeritud või valesti hääldatud kujust *magiar*. Millal just on sõna tulnud eesti keelde, ei ole võimalik öelda olemasolevail andmeil, kuid pole võimatu, et see on saanud tuttavaks juba *Ungru mässu* ajal möödunud sajandil, kus oli eesti sõdureid koos Vene väega mässu maha surumas ja mille kohta kirjutati ka toleaegses vähenõudlikus eesti kirjanduses. — Laulikuile ja kirjapanejaile ei ole olnud selge, mida kõnesolev sõna võiks tähendada, sest ta on saanud enam-vähem mütooloogiliseks terminiks, sellepärast on seda püütud selgitada rahvaetümoloogiliselt. Ühelt poolt näeme toetumist sõnale *hark* ja Saaremaa vastes on lähtunud sõnast *makk* 'vorst'. Vt. ka Wiedemann EWb *maki-hark* 'Holz zum Umrühren der Bierwirze'.

35. *oduma*.

AES-i murdekogudes leidub Muhu sõnana *ovüma* 'varitsema, ootama', *p^oäli poiš ovün ja ovün, et sõäb višsatta* 'Paali poiss varitsenud, et saaks (kiviga) visata'; *naizën jähiv ovüma, mies läks kemppives peäle* 'naised jäid ootama, mees läks kömpides edasi'. Sisuliselt on see murdesõna lähedane verbiga *ootama* ja ka häälikuliselt võime mõlemad sõnad ühendada teineteisega. Eesti *ootama*, soome *odottaa*, karjala *vuotta-* ja vadja *õte.aa* kohta käiv kirjandus on üsna laialdane (Donner VEtFW). Siia kuulub ka Kettunen LW liivi *võ'dlā, võ'ddāl* 'warten, erwarten'. Kauge- maist sugukeelist on selle tüvega ühendatud lapi *ädsotet* 'expectare', mordva erza *utšoms*, mokša *utšāms* ja tšeremissi *βä-tšēm* jne., mis kõik tähendavad samuti 'ootamist'. Eesti *ootama* ning soome ja karjala vaste eeldavad lähtumist algkujust **odotta-*. Kahe *o* vahel olev dentaalaines arvatakse taastuvat kakuminaalsele ç-häälikule (Toivonen FUF XIX 57). Mordva ja tšeremissi vastetele on kõige lähemad liivi ja Muhu kujud, eriti aga just Muhu *ovüma*, sest siin esineb sõna ilma *-tt-*lise või mõne muu tuletiseta. Liivi keeles on tüvele lisatud *-le-*tuletis, mis esineb ka vadjas ja võib esineda ka mujal (eesti *ootlema*). Eesti, soome, karjala ja vadja *-tt-*lised kujud näivad algselt oluvat kausatiivsed tuletised, mis võisid tähendada 'ootama panema'.

36. *saura*.

Vanema põlve eesti kirjamees G. H. Sch ü d l ö f f e l on muuseas jätnud jälgi oma eesti keele harrastusest ka Jõelähtme kirikuraamatuisse, kus leidub mitmesuguseid hajalisi märkmeid. Personaalraamat II (1839—1852) esikaanele on näiteks kirjutatud õige huvitavaid tähelepanekuid kohanimedele lühenemistest ja arenemistest ning lõppu on lisatud haruldane murdesõna *saura* 'längliche Heumiethe'. Sõnaraamatuis, sõnastikes ja käsikirjalistes kogudes ei näi see sõna esinevat. Otsustades häälikulise kuju järgi peab *saura* olema kirja pandud kuskil Jõelähtme rannakülades, sest nagu soome Lön n r o t SRS *sapra* 'höstack' ja vepsa H ä m ä - l ä i n e n - A n d r e j e v VVV *sabr* 'запод цена' osutavad, oleks sisemaal ootuspärane kuju *saber. Läänemere-soome keelis (soome, karjala, vepsa) on see sõnatüvi hästi tuntud. Arvatavasti karjalast on ta läinud sürjani keelde ja sealt edasi vogulisse (Donner VEtFW 325; eriti mainitagu Rapola kirjutist Vir 1924 9, 12 ja Sa a r e s t e LV 149). Et *saura* peab olema pärit rannast, millel on olnud kokkupuuteid soome keelega, võiks arvata, et meil on tegu laenuga Soomest. Tingimata seda oletada ei ole tarvis, sest väga mitmed leksikaalsed jooned, mis esinevad rannamurdeis ning on ühised soome keelega, võivad siiski esile tulla ka sügaval maa sees, kus soome keele mõju on vaevalt usutav, nagu näitab AES-i rikkalik sedelmaterjal.

37. *tubakapuss*.

Hiiumaa murretes esineb vananeva sõnana *tubàgv puš* ~ *tubàgv puš*, gen. *pušsi* 'kokkukeeratud tubakarull, mis pannakse imemiseks põske': *vanamestel _a tubàgv puš loügvz* 'vanadel meestel on tubakarull põses' (Emaste). Tubaka imemine suus on käesoleva oskussõnaga koos kaduv nähtus. Omal ajal on see olnud hästi levinud criti just merelsõitnud meeste hulgas. *puš* hoiti kogu päev põses. Vähem osavad võtsid ta söögi ajaks suust välja ja panid lauaotsale. Osavamad hoidsid süües tubakarulli ühel pool ja sõid teise poolega. Tubakaimemine on Lääne-Euroopas levinud komme ja sealtpoolt see on tulnud ka Hiiumaale meremeeste kaudu. Tubakarulli tähistav sõna on rootsi algupära < *buss*, *tuggbuss* id. (Hellquist SvEtO), vrd. ka Torp NNEtO norra *buss* 'litet avskaaret stykke, stump'. — Hiiumaa olusid kirjeldavais kirjutisis on ka ühiskeeles tarvitatud sõna *tubakapuss*.

38. liivi *elmandāks*, *elmandiks*.

Kettunen LW toob sõna *elmandāks*, *elmandiks* 'steuerpinne' = *tīrpū*; *ē.-pūkkāks kīeris_sapsō un laškiz_laijō* 'mit der steuerpinne wurde das steuer gedreht und das boot gelenkt'. Selle meretermini on leksikoni autor ühendanud sõnaga *elma*, *ilma*, *ūlma* 'rockschoss, kleiderzipfel', „worunter oft die steuerpinne beim steuern gehalten wird“. Esitatud ühendus on ilmsesti rahvaetümoloogiline ja seda vahest juba liivlaste eneste keelevaistus. Tegelikult kohtame germaani laenu, mis on liivi keelde tulnud usutavasti alamsaksa merimeestelt. Vt. Kluge Seemannssprache 364 *Helm* 'Steuerruder in einem Schiff'; 'Knopf, der am Griff des Steuerruders befestigt ist'; ülemsaksa *Helmholz*, alamsaksa *helmholt* 'Steuergriff'; Schiller-Lübben MNW keskalamsaksa *helm* 'Handgriff, manubrium', *helmholt* 'Ruder-Steuerholz', sõna on registreeritud ka vanalt Liivimaalt. Saksa keeles on sõna germaani algupära. — Peale liivi keele tunnevad seda germaani laenu muudki läänemere-soome keeled: eesti Mustjala *elmbu*, *elbur* 'tüüri juhtpuu, puu, mis käib tüüri lehe varrest läbi ja ulatub üle tagumise tääviotsa laeva, millega tüüri suunda juhatakse'; Jõelähtme *elmar* 'tüüripuu, millest keeratakse, tüürikäepide', 'väikese laeva tüüriratas, tüür', 'puu, millega lastakse kangast poomilt järele'; Haljala *elmar* = *peën*, mis rülist läbi käib; Viru-Nigula *elmar(i)*, gen. *elmari* 'tüüri hoidmispuu, puu, mis „tüüri pää“ küljest tuleb horisontaalselt ja millega tüüri hoitakse'. Kõik esitatud näited on AES-i murdekogudest. Allakirjutanu on sõna tavalise keelendina kuulnud ka Tallinna kalasadamas ja mujal põhjarannikul. Wiedemann EWb tunneb *helmar*, gen. *helmari* (*elmar*) 'Kollerstock; Handhabe am Steuerruder'. ÕES-u järgi on ühiskeelne *helmar* 'aerupide (Rudergriff)'. Viimane seletus on vaevalt rahvapärane ja võib olla tekkinud saksa tõlke vales tõlgendamisest. ÕES-s on mereterminoloogiat sageli seletatud ebatäpselt või isegi vigaselt. — Eestigi keeles on rahvaetümoloogia mõjunud selle sõna häälikulisele küljele. Mustjala *elmbu* teine osis on ilmsesti < *pū* 'puu'. Põhjaranniku kujud võivad taas tueda murdelisele sõnakujule (*h*)*elm(a)* 'hõlm', nagu liiviski. Soome keeles leidub Lönnrot SRS *helmari* 'roderkult', mida on arvatavasti samuti mõjustanud vastav soome sõna *helma* 'hõlm'. Murdeti (Pyhämaa, Sanakirjasäätiö kogud) esineb soomes *helvar(i)* 'ruori laivassa ja venessä'; *menest helvari nü!* 'mene perää pitämään'.

SUMMARY:

SOME ETYMOLOGICAL NOTES.

In the present paper the writer has gathered together seven etymologies determined in the summer of 1940. Among them the two Liv words *kēp* and *ēlmandāks* are loans from the Low German. A Low German loan is also the Estonian *enkelt*. From the Swedish is borrowed the Estonian *(tubaka)puss*. Two other Estonian words (*oduma*, *saura*) are of Balto-Finnish origin. *Magiark* is a literary loan-word from the Hungarian.

VÖRRELDUD SÕNADE LOEND.

Eesti:	Mordva:
<i>ēlmbu</i> , <i>ēlbur</i> , (<i>h</i>) <i>elmar</i> jne. 7	<i>utšoms</i> , <i>utšāms</i> 5
<i>hark</i> 5	
<i>kēp</i> 3	Tšeremissi:
<i>kurt</i> 5	<i>βāʹtšēm</i> 5
<i>makk</i> 5	Ungari:
<i>ootama</i> 5	<i>magyar</i> 5
<i>topelt</i> 3	Alamsaksa:
	<i>enkel(t)</i> , <i>Enkeld</i> 3
Liivi:	<i>doppelt</i> 3
<i>voʹdlā</i> 5	<i>helm</i> 7
	<i>helmholt</i> 7
Karjala:	<i>kēp</i> 3
<i>vuotta-</i> 5	
Soome:	Ülemsaksa:
<i>helmari</i> , <i>helvar(i)</i> 7	<i>Helm</i> 7
<i>odottaa</i> 5	<i>Helmholz</i> 7
<i>sapra</i> 6	Norra:
	<i>buss</i> 6
Vadja:	<i>keip</i> 3
<i>ōtē.ia</i> 5	
Vepsa:	Rootsi:
<i>sabr</i> 6	<i>buss</i> 6
	<i>enkel(t)</i> 3
Lapi:	<i>kepa</i> 4
<i>ādsotet</i> 5	<i>tuggbuss</i> 6